ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

आसना खोऱ्यातील लोकसंख्या वैशिष्टये व ग्रामीण वसाहतीच्या घनतेचा अभ्यास

प्रा. डॉ. भागवत पस्तापूरे
साहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक : भूगोल विभाग, इंदिरा गांधी महाविद्यालय, सिडको, नांदेड
प्रा. बालाजी आव्हाड
भूगोल विभाग : शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर, जि. नांदेड

सारांश

लोकसंख्या ही एक महत्त्वपूर्ण साधन संपत्ती असल्याने कोणत्याही प्रदेशाचा ×¾Ö ÛúÖÃÖ हा लोकसंख्येवर अवलंबून असतो. प्रदेशाची लोकसंख्या अती कमी किंवा अती जास्त असणे. हे त्या प्रदेशाच्या विकासासाठी योग्य असत नाही. तर लोकसंख्या पर्याप्त व सक्रिय असल्यास त्या प्रदेशाचा वि ास वेगाने होतो. म्हणून लोकसंख्येशिवाय प्रदेशाचा विकास करणे शक्य असत नाही. एखाद्या प्रदेशातील अनियोजीतपणे वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा सामाजिक व आर्थिक घटकावर परिणाम होतो. प्रस्तुत संशोध□मध्ये आसना खोऱ्यातील लोकसंख्या वैशिष्टये व ग्रामीण वसाहतीच्या घनतेचा भौगोलिक अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

बीजसंज्ञा: लोकसंख्येची घनता, लिंगगुणोत्तर, साक्षरता, आसना खोरे

प्रस्तावना

ोणत्याही प्रदेशाची लोकसंख्या ही त्या प्रदेशाची एक महत्त्वपूर्ण साधन संपत्ती असते. त्या प्रदेशाचा विकास हा तेथील लोकसंख्येवर अवलंबून असतो. प्रदेशाची लोकसंख्या अती कमी किंवा अती जास्त असणे. हे त्या प्रदेशाच्या विकासासाठी योग्य असत नाही. तर लोकसंख्या पर्याप्त व सक्रि य असल्यास त्या प्रदेशाचा विकास वेगाने होतो (Devkar, २०१३ and Barakade, २०११). म्हजू-न लोकसंख्येशिवाय प्रदेशाचा विकास करणे शक्य असत नाही. प्रचंड वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा परिणाम हा लोकसख्येंची घनता, वितरण, प्रारुप, संरचना, भूमी उपयोजन आणि वसाहतीवर होतो (Karande and Khadke, २०१३). तसेच एखाद्या प्रदेशातील अनियोजीतपणे वाढणारी लोज संज्या ही तेथील अन्न, वस्त्र, निवारा, पाणी, वाहतूक, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि सामाजिक, आर्थिक घटकावर त्यांचा परिणाम होतो (Bhend and Kanitkar २००३). प्रस्तुत संशोधनामध्ये आसना जोऱ्यातील लोकसंख्या वैशिष्टये व ग्रामीण वसाहतीच्या घनतेचा भौगोलिक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या घटकामध्ये प्रामुख्याने लोकसंख्येची घनता, साक्षरता, लिंगगुणोत्तर इत्यादीचा काळानुसार होणारा बदल व प्रादेशिक वितरजाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे (Kumar and Sharma, २०१३).

अभ्यास क्षेत्र

आसना नदी ही गोदावरीची उपनदी असून तीचे स्थान हिंगोली व नांदेड जिल्ह्यातील औंढा नागनाथ, वसमत, कळमनुरी, हदगाव, अर्धापूर व नांदेड या तालुक्यात समाविष्ट आहे. अक्षवृत्तीय

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

विस्तार १९° १०' ते १९° ३०' उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार ७७° ०५' ते ७७° ३०' पूर्व या दरम्यान आहे. आसना नदीच्या उघडी, लोणारी, कुरुंदा, टोर व मेंढला या उपनद्या आहेत. आसना खोऱ्याचे एकूण क्षेत्रफळ १३४९.६७ चौ.कि.मी. एवढे आहे. तसेच उत्तर-दजिज लांबी ३४.५३ जि.मी. व पूर्व-पश्चिम रुंदी ४२.१५ कि.मी. आहे. तर समुद्रसपाटीपासूनची उंची ५४८ ते ३५० मीटरच्या दरम्यान असून मुख्य -नदीप्रवाहाची लांबी ५९.०५ कि.मी. एवढी आहे. आसना खोऱ्यामध्ये २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण २३५ वसाहती असून त्यापैकी १७ वसाहती ओसाड आहेत. तर एकूण लोकसंख्या ५७४८५० इतकी असून त्यापैकी २९६२७२ पुरुष तर २७८५७८ स्त्रिया आहेत. तसेच ग्रामीण लोकसंख्येची घनता दर चौरस किलोमीटरला २८१.९४ एवढी आहे. आसना खोऱ्याचे नऊ उपखोऱ्यात विभाजन केले आहे.

उद्दिष्ट्ये

१. आसना खोऱ्यातील लोकसंख्या वैशिष्टयाचा अभ्यास ज रजे.
२. ज्रामीण वसाहतीच्या घनतेचा अभ्यास करणे.

माहिती संकलन व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वापरण्यात आलेली आधार सामुग्री ही प्राथमिक व दुय्यम स्वरुपाची असून त्यामध्ये प्राथमिक माहिती संकलनासाठी ग्रामीण वसाहतीचा क्षेत्र अभ्यास केलेला आहे. दुय्यम स्वरुपाची माहिती प्राप्त करण्यासाठी हिंगोली व नांदेड जिल्ह्यांच्या जनगणना अहवाल (२०११), जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०११, संशोधन पत्रिका यांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन

लोकसंख्येची घनता

आसना खोऱ्याचे एकूण क्षेत्रफळ १३४९.६७ चौ.कि.मी. असून लोकसंख्येची घनता दर चौरस किलोमीटरला २८१.९४ व्यक्ती एवढी आढळते. उपखोरेनिहाय लोकसंख्येच्या घनतेचा अभ्यास केल्यास असे आढळून येते की, उपखोरे ८ मध्ये दर चौरस किलोमीटरला ५३५.५८ एवढी सर्वाधिक लोकसंख्येची घनता असून उपखोरे ७ मध्ये २०९.८९ एवढी सर्वात कमी लोकसंज्येची घनता आढळते. अभ्यास क्षेत्राच्या दक्षिणेकडील भागात लोकसंख्येची घनता अधिक तर उत्तरेकडील भागात लोकसंख्येची घनता कमी आढळते (सारणी क्र. १). उपखोरेनिहाय लोकसंख्या घनतेच्या वितरणाचा अभ्यास केल्यास आसना खोऱ्याच्या पश्चिम-उत्तर भागात (उपखोरे २ व उपखोरे ३), उपखोरे ७ आणि उपखोरे ६ या ठिकाणी लोकसंख्येची घनता तुलनेने कमी आढळते. कारण जलसिंचनाचा अभाव, उंचसखलपणा, वाहतूकीचे अल्पप्रमाण, शहरापासून जास्त अंतर याचा परिणाम पडतो. तर उपखोरे ८, उपखोरे ९ आणि उपखोरे १ मध्ये रस्त्यांची सुगमता, शेतीचा विकास, जलसिंचनाच्या सुविधा, नागरीकरण आणि सुपीक जमीन यामुळे लोकसंख्येची घनता अधिक आढळते.

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

सारणी १
आसना खोरे : लोकसंख्या विषयक आकडेवारी

अनु. क्र.	उपखोरे	क्षेत्रफळ (चौ.कि.मी.)	लोकसंख्येची घनता (चौ.कि.मी.)	लिंगगुणोत्तर	साक्षरता प्रमाण	ग्रामीण वसाहतीची घनता दर १०० चौ.कि.मी.
१	उपखोरे १	१७३.३४	२८४.०१	९२२.९४	६४.५७	२२.५०
२	उपखोरे २	१५०.०९	२२५.४२	९४९.८०	६५.०५	१९.३२
३	उपखोरे ३	२२८.२३	२१०.५१	९५१.५८	६४.९५	१७.०९
४	उपखोरे ४	१२४.२३	२८१.८१	९५३.४५	६७.०८	१०.४६
५	उपखोरे ५	१६७.७६	२३३.८३	९३६.०५	६६.४९	११.३२
६	उपखोरे ६	१२५.९९	२२०.८५	९३९.८८	६६.४७	१०.३१
७	उपखोरे ७	१०७.१९	२०९.८९	९५१.४६	६३.८५	१२.१४
८	उपखोरे ८	१५०.४३	५३५.५८	९४०.०७	६३.८५	१८.८३
९	उपखोरे ९	१२२.४१	३४८.३०	९२७.४४	६३.२४	२०.२८
एकूण		**१३४९.६७**	**२८१.९४**	**९४०.२८**	**६४.८९**	**१६.१५**

(**स्त्रोत** : जनगणना अहवाल, २०११)

लिंगगुणोत्तर

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यात लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण दर १००० पुरूषामाजे ९२२ एवढ्या स्त्रीया आहे. तर आसना खोऱ्यात लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण ९४० एवढे आहे. उपखोऱ्यानुसार लिंग गुणोत्तर अभ्यासले असता उपखोरे ४ मध्ये स्त्रीयांची संख्या सर्वात जास्त असून त्या दर हजार पुरुषामागे ९५३ स्त्रीया आहेत. तर उपखोरे १ मध्ये स्त्रीयांची संख्या सर्वात कमी असून दर हजार पुरुषामाजे ९२२ स्त्रीया असल्याचे आढळून येते. याशिवाय उपखोरे २ मध्ये ९४९, उपखोरे ३ मध्ये ९५१, उपजोरे ५ मध्ये ९३६, उपखोरे ६ मध्ये ९३९, उपखोरे ७ मध्ये ९५१, उपखोरे ८ मध्ये ९४०आणि उपखोरे ९ मध्ये ९२७ एवढे स्त्रीयांचे प्रमाण आहे (सारणी १).

साक्षरता प्रमाण

जी व्यक्ती वाचु आणि लिहू शकते व कोणत्याही एका प्रमाणित भाषेतील मजकूर समजू शकतो, त्यास साक्षर समजले जाते. ० ते ६ वयोगटातील बालकांचा साक्षर व्यक्तीमध्ये समावेश होत नाही. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राचा साक्षरता दर ८२.३४ टक्के आहे. तर अभ्यास क्षेत्रामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६४.८९ टक्के एवढे आहे. उपखोरेनिहाय अभ्यास केल्यास उपखोरे ४ मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६७.०४ टक्के एवढे सर्वाधिक आहे. उपखोरे १ मध्ये ६४.५७ टक्के, उपखोरे २ मध्ये ६५.०५ उपखोरे ३ मध्ये ६४.९५ टक्के, उपखोरे ५ मध्ये ६६.४९ टक्के, उपखोरे ६ मध्ये ६६.४७ टक्के, उपखोरे ७ मध्ये ६३.८५ तर उपखोरे ९ मध्ये ६३.२४ इतके सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण आढळते (सारणी १).

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

ग्रामीण वसाहतीची घनता

आसना खोऱ्यात २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण २३५ ग्रामीण वसाहती असून त्यापैकी १७ वसाहती ओसाड आहेत. उपखोरेनिहाय ग्रामीण वसाहतीचे वितरण असमान आढळते. उपखोरे १ आणि उपखोरे ३ मध्ये ३९ सर्वाधिक ग्रामीण वसाहती असून उपखोरे ४, उपखोरे ६ आणि उपखोरे ७ मध्ये १३ एवढ्या सर्वात कमी ग्रामीण वसाहती आहेत. उपखोरे २ मध्ये २९, उपखोरे ५ मध्ये १९, उपखोरे ८ मध्ये ३० आणि उपखोरे ९ मध्ये २३ ग्रामीण वसाहती आहेत. जनगणना २०११ च्या आकडेवारीनुसार आसना जोऱ्यात ग्रामीण वसाहतीची घनता दर १०० चौरस किलोमीटरला १६.१५ एवढी आहे. उपखोऱ्यानुसार ग्रामीण वसाहतीच्या घनतेचे निरीक्षण जे ल्यास उपखोरे १ मध्ये २२.५० सर्वाधिक असून उपखोरे ६ मध्ये १०.३१ सर्वात कमी ग्रामीण वसाहतीची घनता आहे. याशिवाय उपखारे २ मध्ये १९.३२, उपखोरे ३ मध्ये १७.०९, उपखोरे ४ मध्ये १०.४६, उपखोरे ५ मध्ये ११.३२, उपखोरे ७ मध्ये १२.१४, उपखोरे ८ मध्ये १८.८३ व उपखोरे ९ मध्ये २०.२८ एवढी ग्रामीण वसाहतीची घनता दर १०० चौरस किलोमीटरला आढळून येते (सारणी २).

सारजी२
आसना खोरे : ग्रामीण वसाहतीची घनता (२०११)

अ. क्र.	उपखोरे	जेत्रफळ (चौ.कि.मी.)	ग्रामीण वसाहतीची संज्या	ग्रामीण वसाहतीची घनता दर १०० चौ.कि.मी.
१	उपखोरे १	१७३.३४	३९	२२.५०
२	उपखोरे २	१५०.०९	२९	१९.३२
३	उपखोरे ३	२२८.२३	३९	१७.०९
४	उपखोरे ४	१२४.२३	१३	१०.४६
५	उपखोरे ५	१६७.७६	१९	११.३२
६	उपखोरे ६	१२५.९९	१३	१०.३१
७	उपखोरे ७	१०७.१९	१३	१२.१४
८	उपखोरे ८	१५०.४३	३०	१८.८३
९	उपखोरे ९	१२२.४१	२३	२०.२८
एकूण		**१३४९.६७**	**२१८**	**१६.१५**

(**स्त्रोत** : जनगणना अहवाल, २०११)

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

आकृती १ आसना खोरे : ग्रामीण वसाहतीची घनता (२०११)

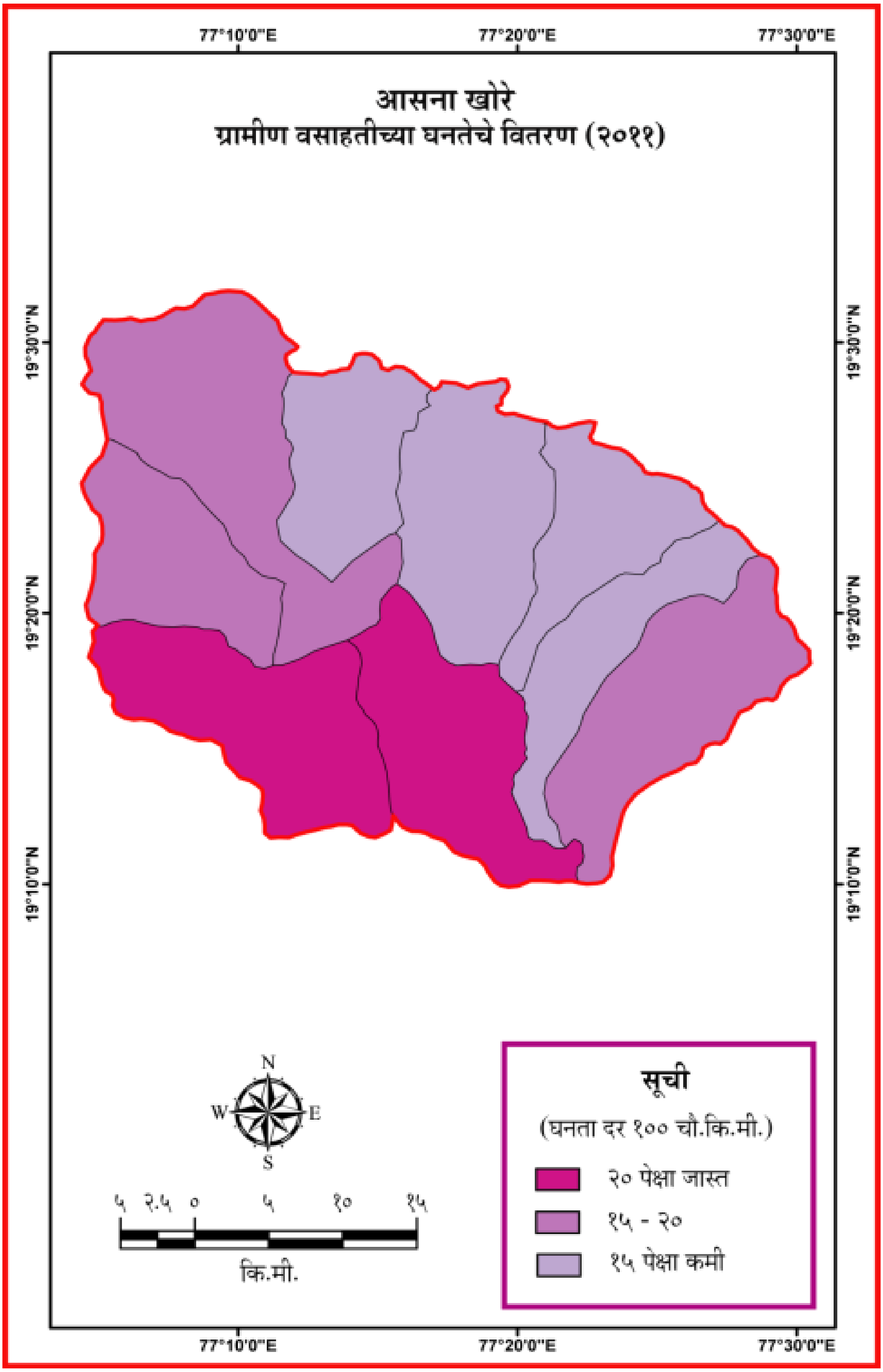

(संदर्भ : जनगणना अहवाल, २०११)

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

निष्कर्ष

आसना खोऱ्याच्या पश्चिम-उत्तर भागात (उपखोरे २ व उपखोरे ३), उपखोरे ७ आणि उपखोरे ६ या ठिकाणी लोकसंख्येची घनता तुलनेने कमी आढळते. कारण जलसिंचनाचा अभाव, उंचसखलपणा, वाहतूकीचे अल्पप्रमाण, शहरापासून जास्त अंतर याचा परिणाम पडतो. तर उपखोरे ८, उपखोरे ९ आणि उपखोरे १ मध्ये रस्त्यांची सुगमता, शेतीचा विकास, जलसिंचनाच्या सुविधा, नागरीकरण आणि सुपीक जमीन यामुळे लोकसंख्येची घनता अधिक आढळते. आसना खोऱ्यात लिंजजुजोत्तराचे प्रमाण ९४० एवढे आहे. उपखोऱ्यानुसार लिंगगुणोत्तर अभ्यासले असता उपखोरे ४ मध्ये स्त्रीयांची संख्या सर्वात जास्त असून त्या दर हजार पुरुषामागे ९५३ स्त्रीया आहेत. तर उपखोरे १ मध्ये स्त्रीयांची संख्या सर्वात कमी असून दर हजार पुरुषामागे ९२२ स्त्रीया असल्याचे आढळून येते. तर अभ्यास क्षेत्रामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६४.८९ टक्के एवढे आहे. उपखोरेनिहाय ग्रामीण वसाहतीचे वितरण असमान आढळते.

संदर्भ ग्रंथ

1. **Ghosh, B.N. (1985):** Fundamental of Population Geography, Sterling Publishers Private limited, New Delhi.
2. **Barakade, A.J. (2011):** “Changing Pattern of Population density in Satara district of Mahaashtra”, Review of Research, Vol.1, Issue II, Nov. 2011, pp. 1-4.
3. **Devkar B.S. (2013):** “Growth of Population in Parbhani District- A Geographical analysis”, Indian Streams Research Journal, Vol. 3, Issue 11, Dec. 2013, pp. 1-2.
4. **Karande S. V. and Khadke P.A. (2013):** “Impact of Population Growth over the Land utilization in Maharashtra State”, Golden Research Thoughts, Vol. 2, Issue 10, April. 2013, pp. 1-6.
5. **Kumar, Rajander and Sharma, D.D. (2013):** ‘‘Population Growth of Ganganagar District 1901-2011 (Rajasthan): A Spatial analysis’’, Uttar Pradesh Geographical Journal, Vol. 18, 2013, pp. 29-36.
6. जिल्हा जनगणना अहवाल, नांदेड व हिंगोली, १९९१, २००१ व २०११.
7. जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन २०११-२०१२.
8. नांदेड डिस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर (महाराष्ट्र शासन मुंबई, २०१२).
9. परभणी डिस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर (महाराष्ट्र शासन मुंबई, १९६७).
10. हिंगोली जिल्हाः माहिती पुस्तिका, कृषी संचनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे, २०११.